

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Кваліфікаційна робота

з теми:

**“ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ФОНЕМАТИЧНОГО
СЛУХУ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ”**

Виконала здобувачка 2 курсу групи SoL2-M23z

ОПП Спеціальна освіта (Логопедія)

спеціальності 016 Спеціальна освіта

спеціалізації 016.01 Логопедія

Яна ПАТЛАЙ

Керівник:

кандидат психологічних наук,

професор **Олексій ГАВРИЛОВ**

Рецензент:

Олег Опалюк, кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри психолого-медико-педагогічних

основ корекційної роботи

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ФОНЕМАТИЧНОГО СЛУХУ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	8
1.1. Слух як аналізаторна система у контексті становлення мовлення	8
1.2. Формування фонематичного слуху у процесі нормотипового розвитку	12
1.3. Особливості становлення фонематичного слуху у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку	21
Висновки до першого розділу	31
 РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ФОНЕМАТИЧНОГО СЛУХУ В ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	32
2.1. Обґрунтування та характеристика методики дослідження фонематичного слуху в учнів з порушеннями інтелекту	32
2.2. Результати дослідження фонематичного слуху в учнів з порушеннями інтелектуального розвитку	45
2.3. Особливості подолання порушень фонематичних процесів у учнів з порушеннями інтелектуального розвитку	54
Висновки до другого розділу	64
 ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. Для успішного формування та розвитку навичок мовлення необхідна допомога оволодінні інструментарієм основних одиниць рідної мови та її структурою, причому тією мірою і в тому обсязі, якого вимагає даний вид мовленнєвої діяльності. Опанування знаннями з рідної мови сприяє підвищенню рівня всебічного розвитку дітей, їхньої загальної культури, розвиває навички розумової діяльності.

У лінгвістиці виділені рівні системи мови, відповідно до яких мовленнєва діяльність має свою структуру та складається з компонентів – фонологічного, лексичного, граматичного та синтаксичного. Успішне оволодіння структурою мови, а саме фонологічним рівнем – базовим рівнем подальшого ефективного засвоєння навичок мовленнєвої діяльності рідної мови (аудіювання, говоріння, читання та письмо).

Мовлення дітей зі стійкими порушеннями інтелекту формується зі значною затримкою, причому ступінь цієї затримки напряму залежить від ступеня розумового відставання. У першу чергу у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку страждає слухове сприймання, що призводить до постійного плутання подібних між собою звуків, у першу чергу приголосних. Фонематичний слух або фонематичне сприймання – це збірне поняття, яке включає в себе і фонематичне узагальнення, і фонематичний аналіз, і фонематичний контроль. Саме проблеми у розвитку фонематичного сприймання призводять до помилок у процесі звуковимови, а у подальшому – формування лексичного і граматичного боку мовлення. У дітей з порушеннями інтелекту артикуляційний апарат також відстає у своєму розвитку, так само як і загальна та дрібна моторика. Причиною затримки розвитку мовлення є проблеми та неповноцінність слухової аналізаторної системи, а також недостатнє або повільне формування умовних диференціальних зв'язків в областях слухового аналізатора. Розвиток людської мови відбувається лише тоді, коли зберігається єдність звуків і наповнення їх змістом. Завдяки тому,

що між звучанням і змістом існує взаємозв'язок, носії мови впізнають мовленнєві одиниці у відповідному контексті.

Узагальнення наукових досліджень з проблеми вивчення дітей з інтелектуальними порушеннями різного ступеня свідчить, що недорозвиток пізнавальних процесів, порушення мотиваційної й вольової сфер негативно впливають на формування у них мовлення, яке у свою чергу має безпосереднє відношення до становлення цих процесів (О. Боряк, О. Гаврилов, Ю. Галецька, О. Липа, М. Матвєєва, С. Миронова, В. Синьов, Є. Соботович, В. Тищенко, О. Хохліна та інші).

Проблема вивчення фонетичного слуху як основи становлення мовлення була предметом досліджень таких спеціалістів у галузі логопедії, як Н. Базима, О. Бєлова, І. Брушневська, Н. Гаврилова, Ю. Галецька, С. Городиська, К. Зелінська-Любченко, В. Ільяна, С. Кондукова, С. Конопляста, О. Константи́нів, О. Курочкіна, Л. Лепеха, І. Марченко, О. Мілевська, Ю. Пінчук, Ю. Рібцун, М. Савченко, Т. Сак, Є. Соботович, В. Тищенко, О. Ткач, Л. Трофименко, М. Шеремет та інші.

Відомо, що людина користується звуковим мовленням. Саме звукове мовлення виступає основним засобом комунікації людей. А для його сприймання і усвідомлення необхідний достатній розвиток слухового сприймання. Саме через становлення фонетичного слуху відбувається розуміння мовлення інших людей. І будь-які, навіть незначні проблеми його розвитку можуть призвести до значних відставань, викривлень або порушень становлення мовленнєвої функції, що в цілому призведе до затримки розвитку пізнавальних процесів. З урахуванням цього вибрана **тема** роботи – “Особливості формування фонематичного слуху у дітей з порушеннями інтелекту”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційна робота виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри логопедії та спеціальних методик факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка “Інноваційні технології в дослідженні і розвитку дітей з порушеннями інтелекту та мовлення в сучасних умовах становлення спеціальної та інклюзивної освіти”.

Мета дослідження – обґрунтування методики вивчення особливостей формування і розвитку фонематичного слуху в дітей з порушеннями інтелекту визначення груп відповідно до їхньої сформованості, розроблення напрямків логопедичного супроводу дітей з інтелектуальними порушеннями в закладі спеціальної освіти.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання** дослідження:

- аналіз психолого-педагогічних досліджень особливостей становлення фонематичного слуху і фонематичних процесів у дітей з нормотиповим розвитком та з порушеннями інтелектуального розвитку;
- обґрунтування та розробка методики дослідження фонематичних процесів у дітей з інтелектуальними порушеннями у закладі спеціальної освіти;
- визначення груп дітей з порушеннями інтелектуального розвитку стосовно сформованості у них фонематичних процесів;
- розроблення рекомендацій з логопедичного супроводу з метою корекції фонематичних процесів у дітей з інтелектуальними порушеннями.

Об’єкт дослідження: слухове сприймання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження: вивчення рівнів сформованості фонематичних процесів у дітей із інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз та узагальнення загальної та спеціальної психолого-педагогічних джерел з проблеми роботи; емпіричні: спостереження за діяльністю учнів із нормотиповим розвитком та з порушеннями інтелектуального розвитку, бесіда, педагогічний констатуючий експеримент.

Теоретичне значення кваліфікаційної роботи полягає у тому, що було проведено аналіз вітчизняних наукових напрацювань з питань вивчення

проблеми та особливостей сформованості фонематичного слуху та фонематичних процесів в учнів з порушеннями інтелектуального розвитку легкого ступеня вираження відхилення на початку навчання у закладі спеціальної освіти. Охарактеризовано суть понять “фонематичний слух”, “фонематичні процеси”, “слухове сприймання”, “фонематичне сприймання”, “фонематичний аналіз і синтез”, “фонематичний контроль”, “слухомовленнєва пам’ять”. Аналіз наукових досліджень дозволив охарактеризувати особливості психофізичного розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями, виокремити характеристику слуху як аналізаторної системи у контексті становлення мовлення. Також розкрити наукові доробки з формування фонематичного слуху у процесі нормотипового розвитку та охарактеризувати особливості становлення фонематичного слуху у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку

Практичне значення отриманих результатів полягає в обґрунтуванні та розробленні методики дослідження фонематичних процесів у дітей з нормотиповим розвитком та з порушеннями інтелектуального розвитку. Використання виділених груп дітей з порушеннями інтелектуального розвитку відповідно до порушень фонематичних процесів дозволить вчителю-логопеду ефективніше організувати їх логопедичний супровід. Запропонована програма логопедичного супроводу може стати основою для формування вчителем-логопедом спільно з іншими фахівцями індивідуальної траєкторії розвитку дитини з порушеннями інтелектуального розвитку. Матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані у процесі практичної роботи вчителів-логопедів закладів спеціальної освіти з та закладів загальної середньої освіти з інклюзивною формою навчання.

Дослідження проводилось **на базі** спеціального закладу освіти м. Теофіполь, закладу загальної середньої освіти № 1. м. Теофіполь, Хмельницької області. Вибірка дітей для проведення експериментального дослідження здійснювалась за результатами аналізу висновків, поданих інклюзивно-ресурсним центром та з офіційного дозволу батьків на їхній

перегляд. У ньому приймало участь 15 учнів з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня та 21 учень з нормотиповим розвитком.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження апробовані на науковій конференції студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2024 році. Результати роботи висвітлено у статті “Формування фонематичного слуху у процесі нормотипового розвитку” // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційної педагогіка і психологія* : зб. наук. праць. Вип. 15. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2024. С. 23-28.

Структура дослідження. Випускна робота складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел, який нараховує 68 позицій.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило зробити певні висновки.

1. Інтелектуальне порушення – це стійке психічне порушення, яке має складну ієрархічну структуру і якому притаманні: провідні порушення пізнавальної діяльності (в першу чергу абстрактного мислення, процесів узагальнення та конкретизації), порушення динаміки нервових процесів (інертність психіки), а також вторинні відхилення – недорозвиток мовлення, емоційно-вольової сфери, відхилення в фізичному розвитку та поведінці

Фонематичний слух – це тонкий системний слух, що дозволяє розрізняти і впізнавати звуки як фонemi мови та можливість визначати звукову структуру слова. При цьому фонематичний слух є частиною фізіологічного слуху і чітко спрямований на співвіднесення і співставлення мовленнєвих звуків, які дитина чує, з їхніми еталонами, які зберігаються в її пам'яті впорядковано – у так званій “решітці фонем”. Наявність фонематичного слуху дозволяє дитині “відчувати” і розрізняти звуки на слух у чужому та власному мовленні, проводити їхній відбір та диференціювання, а також правильно вибудовувати їх у звуковий ряд під час промовляння.

2. Наявність проблем з розвитком і становленням фонематичного слуху провокує виникнення порушень мовленнєвого розвитку. Організація логопедичної роботи з дітьми із порушеннями інтелекту має свою специфіку, яка обумовлена особливостями становлення у них вищої нервової діяльності, протіканням психічних процесів, характером симптоматики, механізмів, структури відхилень психічних процесів в цілому і мовлення зокрема. При цьому логопедична робота з дітьми з порушеннями інтелекту має враховувати головне положення про те, що у структурі відхилення первинним виступає порушення мислення. Відповідно, систематична, цілеспрямована робота з розвитку мовлення сприяє розвитку мислення, а саме провідних його процесів: узагальнення, абстрагування, аналізу, синтезу, що в свою чергу сприяє активізації пізнавальних процесів в цілому. Логопедична робота, впливаючи на формування всіх компонентів мови і мовлення, із дотримання принципу

“від простого до складного, від конкретного до абстрактного” сприяє досягненню позитивної динаміки не лише у мовленнєвому, але й в цілому розвитку розумової та когнітивної складової дітей з порушеннями інтелекту.

3. При нормотиповому розвитку в дітей фонематичні процеси формуються послідовно від простішого до складнішого: слухове сприймання, фонематичне сприймання, фонематичний контроль, фонематичний аналіз та синтез, слухо-мовленнєва пам'ять. Тривалість розвитку кожного фонематичного процесу різна і залежить від його складності. Для розвитку кожного наступного фонематичного процесу потрібна не стільки повна сформованість попереднього, скільки достатня, а тому окремі етапи розвитку різних за складністю фонематичних процесів можуть накладатися один на інший [Порушення фонетичного]. З урахуванням розвитку фонематичних процесів у дітей з нормотиповим розвитком було організоване їхнє вивчення у дітей з інтелектуальними порушеннями.

4. За результатами дослідження було визначено три групи дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, у яких структура порушень фонематичного слуху, а відповідно фонематичних процесів була різною. В процесі виконання завдань на вивчення сформованості фонематичного слуху, фонематичного сприймання, фонематичного контролю, фонематичного аналізу та синтезу і слухо-мовленнєвої пам'яті було виявлено спільні і відмінні типи помилок і труднощів.

5. У дітей з інтелектуальними порушеннями виявлено структурні типи недорозвитку фонематичних процесів, хоча рівень складності недорозвитку кожного із них був різним.

Перша група. Її умовно можна назвати з основним структурним артикуляційно-кінестетичним типом порушення фонематичних процесів. Вони характеризуються певними особливостями. В учнів з порушеннями інтелектуального розвитку цієї групи при дослідженні слухового сприймання були виявлені труднощі відтворення більшої або меншої кількості ритмічних ударів. Необхідно відмітити, що ритмічну кількість ударів вони відтворюють

неритмічно, постійно порушують ритм. Значні проблеми також констатовано у випадку сприймання серій неритмічних ударів. У них наявні помилки у вигляді сплутування фонем, які мають різне місце утворення: верхньоязикові з нижньоязиковими, передньоязикові із задньоязиковими, а також носових і ротових та твердих і м'яких між собою. Також діти цієї групи мають недорозвиток фонематичного контролю, на що вказує не усвідомлення ними помилок у власному мовленні та при проведенні звукового аналізу слова. Вони не бачать і, отже, не виправляють помилок. Своє мовлення вони контролюють слабо. На наявність недорозвитку фонематичного аналізу та синтезу у цих дітей вказують помилки у вигляді пропусків приголосних звуків при збігах приголосних та в позиціях у середині та у кінці слова. Вони роблять грубі помилки при визначенні звуку у слові. Також спостерігається значний недорозвиток слухо-мовленнєвої пам'яті: вони запам'ятовують у середньому 2-3 звуки при запам'ятовуванні дітьми з нормотиповим розвитком перед початком навчання у закладі загальної середньої освіти 6 звуків. Таких учнів 33,3% від загальної кількості.

Друга група. У дітей з інтелектуальними порушеннями із допоміжним структурним артикуляційно-кінестетичним типом порушення фонематичних процесів. Дослідження слухового сприймання констатує присутність незначних помилок та пропусків не акцентованих ритмів та відтворення більшої або меншої кількості акцентованих ударів. Недорозвиток фонематичного контролю проявляється помилками у процесі аналізу та синтезу звуків у слові. Діти з порушеннями інтелектуального розвитку не помічають певних звуків, а то і звукокомплексів, не бачить їх, але після надання незначної допомоги з боку педагога можуть у більшості випадків їх виправити. Вказували на наявність у цих дітей порушення фонематичного контролю і присутність помилок по типу пропусків звуків при збігові приголосних. Особливо у позиціях в середині і на кінці слова. Також вони не можуть визначити місце звуку у слові, потребуючи підказок з боку дорослого, що вказує на наявність у них проблем звукового аналізу і синтезу. Їм

притаманний і недорозвиток слухо-мовленнєвої пам'яті. У середньому діти з інтелектуальними порушеннями відтворювали 2-3 звуки при відтворенні їхніми однолітками з нормотиповим розвитком 6 звуків. Діти з даним типом порушення вимагали постійної допомоги з боку дорослого при виконанні завдань. Таких учнів 40% від загальної кількості.

Третя група. У дітей з інтелектуальними порушеннями акустико-кінетичного типу недорозвитку фонематичних процесів було виявлено порушення слухового сприймання, які виявлялися у неточності відтворення простіших (по два) та складніших (по три) ритмічних пачок звуків розмежованих паузами, а також при відтворенні акцентованих ритмів. При дослідженні у них фонематичного сприймання було виявлено труднощі при розпізнаванні та відтворення опозиційних та диз'юнктних звуків, що різняться глухістю – дзвінкістю, за способом творення – носові-ротові та за твердістю-м'якістю. Було також визначено, що фонематичний контроль у цих дітей виявляється недорозвиненим також: вони не помічають помилок у власному мовленні та при проведенні звукового аналізу слова. Порушення фонематичного контролю у цих дітей виявляється у декілька разовому повторенні звуків чи складів, змінюванні послідовності звуків, називання зайвих звуків. Характерною особливістю цих першокласників, яка вказувала на недорозвиток у них фонематичного аналізу та синтезу були пропуски голосних звуків та зміни послідовності звуків у слові в процесі звукового аналізу слова, у не вмінні визначити місце звука у слові, або взагалі не виконують це завдання. В цілому обсяг слухо-мовленнєвої пам'яті на дуже низькому рівні, діти з інтелектуальними порушеннями цієї групи взагалі не виконують дане завдання. Учням цієї групи постійно надавалась допомога у кожному завданні, але два останніх завдання діти не змогли виконати, навіть з наданням кілька разової допомоги. Таких учнів 20% від загальної кількості.

Четверта група. Діти не виконують завдання або відмовились від його виконання. Таких учнів 6,7% від загальної кількості.

6. Особливості організації програми логопедичного супроводу дітей з порушеннями інтелектуального розвитку з метою корекції фонематичних процесів.

1. Вступна частина. Включає в себе 3 - 4 заняття.

Мета: дослідження особливостей розвитку фонематичних процесів у дітей з інтелектуальними порушеннями для визначення напрямків логопедичного супроводу.

2. Мотиваційна частина. Включає в себе 2 - 3 заняття.

Мета: сформувати у дітей з інтелектуальними порушеннями мотиваційний компонент співпраці з вчителем-логопедом з метою виправлення мовленнєвих відхилень, формування бажання співпрацювати з дорослими.

3. Основна частина. Включає в себе 10 - 16 занять.

Мета: організувати логопедичний супровід дітей з порушеннями інтелектуального розвитку з метою корекції фонематичних процесів, оптимізації розвитку дітей, виправлення недоліків фонематичного слуху.

4. Заклучна частина. Включає в себе 2 - 3 заняття.

Мета: визначення ефективності організації логопедичного супроводу дітей з порушеннями інтелектуального розвитку у контексті корекції фонетичних процесів, динаміки розвитку, появи позитивних реакцій і переживань, стабілізація позитивної самооцінки.

7. Практично у всіх учнів із порушеннями інтелектуального розвитку прослідковується недорозвиток фонематичного слуху. Це негативно впливає на становлення всіх фонематичних процесів – слухового сприймання, фонематичного сприймання, фонематичного контролю, фонематичного аналізу та синтезу, слухо-мовленнєвої пам'яті. Проблеми становлення у них фонематичних процесів негативно відображаються на формування звукового складу слів, призводять до несформованості мовленнєво-слухової диференціації. Проблеми мовлення у дітей з інтелектуальними порушення поєднується з недорозвитком пізнавальної діяльності, артикуляційної

моторики, проблемами у будові мовленнєво-рухового апарату. Внаслідок порушення фонематичного слуху діти відчувають значні проблеми при розрізненні звуків, у них констатується несформованість операцій слухового та кінестетичного контролю, операції вибору фонем під час використання вербального мовлення. При цьому мовлення насичене значною кількістю спотворень і варіативних заміни. Один і той самий звук дитина з порушеннями інтелекту може вимовляти правильно або спотворено залежно від звуко-складової структури слова, від розуміння його змісту, навіть від настрою або загострення хвороби.

В учнів з інтелектуальними порушеннями відмічаються проблеми фонематичного сприймання та різного ступеня недорозвиток мовленнєво-слухового аналізу, що призводить до значної кількості помилок в усному мовленні, зокрема при повторенні складів або слів із акустично близькими звуками, особливо свистячими. Також прослідковуються стійкі заміни та спотворення, що також свідчить про нечіткість утворення слухових образів звуків, недостатній рівень сформованості мовленнєво-слухового аналізу та синтезу. Також дітям цієї групи притаманна так звана специфічна асиміляція, обумовлена порушеннями слухової диференціації. Це призводить до нездатності правильно промовляти слова, які містять звуки, близькі за акустичними або артикуляційними ознаками. Найчастіше це проявляється в уподібненні голосних та глухих і дзвінких приголосних. Причина такої специфічної асиміляції полягає як у недорозвитку слухового сприймання, так і у труднощах організації моторної програми висловлювання, особливо з багатьма артикуляційно близькими звуками.

Логопедичний супровід у спеціальному закладі освіти у контексті корекційної роботи по формуванню та удосконаленню фонематичних процесів – слухового сприймання, фонематичного сприймання, фонематичного контролю, фонематичного аналізу та синтезу, слухомовленнєвої пам'яті має безпосередньо поєднуватися з розвитком ритму, ручної, мовленнєвої моторики, зорово-просторових функцій, часових уявлень,

мисленнєвих процесів аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, уточнення артикуляційного та акустичного образу правильно відтворюваних звуків.

З практики розвитку фонематичного слуху у учнів з інтелектуальними порушеннями можна зробити висновок, що досягнення позитивних результатів у роботі з ними можливе лише шляхом систематичної, правильно організованої роботи, яка включає в себе співпрацю всього педагогічного колективу закладу спеціальної освіти.

Список використаних джерел

1. Анатомія людини: підручник у 3-х т. / А. Головацький, В. Черкасов, М. Сапін та ін. Вінниця. Нова книга, 2015. Т. 2. 590 с.
2. Белова О. Стан розвитку слухомовленнєвої пам'яті в дітей з логопатологією. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: зб. наук. праць. № 18. 2022. С. 5-14.
3. Богуш А. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років: монографія. Київ. Слово. 2010. 374 с.
4. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика: теорія і методика навчання дітей рідної мови. Київ. Вища школа. 2007. 542 с.
5. Боряк О.В. До питання логопедичної роботи з дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку. *Науковий часопис. Актуальні питання логопедії*: зб. наук. праць. № 4. 2014. С. 31-37.
6. Брушневська І.М. Формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності дітей п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення : автореф. ... дис. канд. пед. наук. Київ. НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2018. 20 с.
7. Брушневська М.І. Механізми розвитку фонематичного компоненту мовленнєвої діяльності за умов звичайного онтогенезу. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*: зб. наук. праць. Вип. 70. 2016. С. 84-88.
8. Варій М.Й. Загальна психологія. Київ. Центр учбової літератури. 2009. 1007 с.
9. Гаврилов О.В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі. Кам'янець-Подільський. Аксіома. 2009. 308 с.
10. Гаврилова Н.С. Порушення фонематичних процесів у дітей. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: зб. наук. праць. Вип. 1. 2010. С. 87-98.
11. Гаврилова Н.С. Порушення фонетичного боку мовлення у дітей: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2011. 200 с.

12. Гаврилова Н.С. Прийоми формування правильної вимови фонем у дітей. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: зб. наук. праць. № 3. 2012. С. 11-20.

13. Гаврилова Н.С. Система корекції порушень фонетичного боку мовлення. *Науковий часопис. Актуальні питання логопедії*: зб. наук. праць. № 4. 2014. С. 37-43.

14. Гаврилова Н.С., Верхогляд Г.В. Порівняльна характеристика особливостей недорозвитку фонематичних процесів у першокласників з порушеннями мовлення та у розумово відсталих дітей. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: зб. наук. праць. № 2. 2011. С. 11-19.

15. Гаврилова Н.С., Константинов О.В., Гаврилов О.В. Діагностика рівня розвитку навички спілкування у дітей з розладами спектру аутизму (початковий етап). *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: зб. наук. праць. № 17. 2021. С. 54-75.

16. Галецька Ю.В. Корекційна спрямованість роботи з розвитку мовлення дітей з розумовою відсталістю. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені ВО Сухомлинського. Педагогічні науки*. Вип. 3. 2017. С. 73-77.

17. Дегтяренко Т.В. Міждисциплінарний та нейроонтогенетичний підходи до психолого-педагогічного супроводу дітей з дизонтогенетичним синдромом розвитку. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції "Інтеграція науки і практики в умовах модернізації корекційної освіти України" 12-14 квітня 2014*. Херсон. Херсонський державний університет. 2014. С. 57-67.

18. Дегтяренко Т.В. Становлення міжпівкулевої взаємодії в онтогенезі вищих психічних функцій дитини та значення її оцінки для діагностики порушень інтелектуального розвитку. *Наука і освіта*. № 6. 2012. С. 63-67.

19. Дегтяренко Т.В. Роль епігеномних факторів в патогенезі пренатального ураження спеціалізованих систем мозку. *Збірник наукових*

праць Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: зб. наук. праць. У 2-х ч. 2012. Ч.1. С. 69-77.

20. Джурик В., Ткач О. Особливості вивчення розвитку фонематичних процесів у дітей із легким ступенем зниження інтелекту молодшого шкільного віку. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія.* №. 13. 2022. С. 93-100.

21. Ільяна В. М. Вивчення стану сформованості фонематичних процесів у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку в контексті попередження дислексій. *Особлива дитина: навчання та виховання.* № 4. 2014. С. 31-38.

22. Ільяна В.М. Корекція дислексій в учнів молодших класів спеціальних шкіл для дітей з тяжкими порушеннями мовлення: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ. НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2010. 20 с.

23. Кондукова С.В., Базима Н.В. Особливості застосування гри в системі дошкільного сенсорного виховання дітей із загальним недорозвиненням мовлення. *Корекційна педагогіка : Вісник української асоціації корекційних педагогів.* № 1. 2015. С. 15-21.

24. Конопляста С., Сак Т. Логопсихологія. Київ. Знання, 2010. 293 с.

25. Курочкіна О.О. Особливості фонематичного сприйняття у дітей дошкільного віку з ФФНМ. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації.* № 17. 2017. С. 77-82.

26. Левицький В.Е. Формування графомоторних вмінь у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями розумового розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. праць. Вип. 15.* 2019. С. 121-130.

27. Левицький В.Е. До питання про стан та розвиток усного зв'язного мовлення учнів молодших класів з порушенням інтелектом. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна: зб. наук. праць.. Вип. 23.* 2013. С. 257-264.

28. Лепеха Л.П., Городиська М.Б. Логопедичні ігри в корекційній роботі з дітьми із загальним недорозвиненням мовлення. Львів-Дрогобич. Посвіт. 2014. 76 с.

29. Линдіна Є. Ю. Загальна характеристика лінгвістичного компоненту мовленнєвої діяльності в працях Є.Ф. Соботович. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. Вип. 2, у 2-х ч. 2015. Ч. 2. С. 5-11.

30. Литовченко С. Навчально-реабілітаційний центр як сучасна форма організації освіти дітей із порушенням слуху. *Особлива дитина: навчання і виховання*. № 1. 2017. С. 78-85.

31. Логопедія / за ред. М. Шеремет. Київ. Слово. 2018. 856 с.

32. Марченко І.С. Особливості логопедичної роботи з дітьми із тяжкими порушеннями мовлення. *Логопедія*. № 4. 2013. С. 52-56.

33. Марченко І.С., Маслюк Н.В. Усвідомлення словесного складу мовлення дітьми старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня. *Корекційна педагогіка*. № 1. 2009. С. 31-37.

34. Миронова С.П. Основи корекційної педагогіки: навчально-методичний посібник / С. Миронова, О. Гаврилов, М. Матвєєва. Кам'янець-Подільський. Вид-во К-ПНУ імені Івана Огієнка. 2010. 264 с.

35. Міжнародна анатомічна номенклатура. Український стандарт / за ред. І. Бобрика, В. Ковешнікова. Київ. Здоров'я. 2001. 328 с.

36. Мілевська О.П. До пропедевтики фонетико-фонематичних умінь старших дошкільників. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 14. 2011. С. 475-484.

37. Нащубська О.В., Кравченко А.І. Корекція фонетико-фонематичного недорозвинення мовлення у дітей. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації*. № 14. 2018. С. 97-100.

38. Неттер Ф. Атлас анатомії людини. [пер. з англ. А. Цегельський]; за ред. Ю. Чайковського. Львів. Наутілус. 2004. 420 с.

39. Опанасець Н.А. Розвиток фонематичних процесів у дітей з мовленнєвими порушеннями. *Таврійський вісник освіти*. № 3. 2015. С. 120-125.
40. Пасько В.В., Зелінська-Любченко К.О. Корекція фонетико-фонематичного недорозвинення мовлення у дітей дошкільного віку. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації*. № 14. 2018. С. 101-104.
41. Пилипенко О.М. Психокорекційна технологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів з мовленнєвими порушеннями. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : зб. наук. праць. Вип. 9, у 2-х т. 2017. Т. 2. С. 168-181.
42. Пінчук Ю.В. Організаційне забезпечення логопедичної роботи в умовах дитячої поліклініки. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. 2016. № 32. С. 130-135.
43. Пінчук Ю.В., Сіра І.В. Ігри та вправи з розвитку фонематичного сприймання у дітей дошкільного віку. *Логопедія*. 2011. № 1. С. 57-63.
44. Піроженко Т.О. Мовлення дитини: психологія мовленнєвих досягнень дитини. Київ. Главник. 2005. 112 с.
45. Попович А., Ткач О. Використання кінезотерапії у логопедичній практиці. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія*. № 14. 2023. С. 559-566.
46. Прикладна корекційна психопедагогіка: олігофренопедагогіка / за ред. О. Гаврилова, В. Липи. Кам'янець-Подільський. Друк-Сервіс. 2014. 592 с.
47. Психологія розумово відсталої дитини / В. Синьов, М. Матвєєва, О. Хохліна. Київ. Знання. 2008. 359 с.
48. Радецька В.Й. Формування фонематичних навичок у дітей з мовленнєвими вадами. *Логопед*. № 1. 2011. С. 23-29.
49. Рібцун Ю.В. Обстеження фонетико-фонематичної сторони мовлення молодших дошкільників із ЗНМ. *Дидактичні та соціально-психологічні*

аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : наук.-метод. зб. 2006. Вип. 8, т. II. С. 250-254.

50. Рібцун Ю. В. Формування фонологічного компоненту мовленнєвої діяльності у дітей за умов нормального та порушеного онтогенезу. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. № 22. 2012. С. 219-222.

51. Савченко А. М. Методика виправлення вад вимови фонем. Тернопіль. Навчальна книга – Богдан. 2007. 160 с.

52. Словник української мови. У 11 т. Дозвіл на використання надано Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні.
<https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%81%D0%BB%D1%83%D1%85>

53. Спеціальна педагогіка / О. Мартинчук, І. Маруненко, К. Луцько та ін. Київ. Київ. ун-т імені Бориса Грінченка. 2017. 364 с.

54. Соботович Є.Ф. Вибрані праці з логопедії. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2015. 308 с.

55. Соботович Є.Ф. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (в його фонетико-фонематичній ланці) дітей дошкільного віку. *Дефектологія*. 2002. № 1. С. 2–7.

56. Соботович Є.Ф. Нормативні показники мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Дефектологія*. № 3. 2012. С. 2-4.

57. Соботович Є.Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Теорія і практика сучасної логопедії*. Вип. 1. 2004. С. 7-35.

58. Соботович Є.Ф. Тищенко В.В. Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту. Київ. Актуальна освіта. 2004. 144 с.

59. Тищенко В.В. Ієрархія фонематичних процесів в онтогенезі дитячого мовлення. *Теорія і практика сучасної логопедії*. Вип. 4. 2007. С. 3-18.

60. Тищенко В.В. Формування інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності у розумово відсталих дошкільників. Дис... канд. пед.

наук. 13.00.03 корекційна педагогіка. Київ. Інститут дефектології АПН України. 1999. 186 с.

61. Тищенко В.В. Формування слухового контролю в мовленнєвій діяльності старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені МП Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*: зб. наук. праць. Вип. 29. 2015. С. 112-118.

62. Тищенко В.В. Оволодіння артикуляційними та акустичними ознаками фонем рідної мови в онтогенезі. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Соціально-педагогічна: зб. наук. праць. Вип. 9. 2012. С. 345-349.

63. Тищенко В.В. Особливості засвоєння розумово відсталими дошкільниками граматичних категорій та абстрактного лексико-граматичного значення слова як частини мови. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*: Наук.-метод. зб. Вип. 6. 2006. С. 199-202.

64. Тищенко В., Рібцун Ю. Як навчити дитину правильно розмовляти: Від народження до п'яти років: поради батькам. Київ. Літера ЛТД, 2008. 128 с.

65. Ткач О.М. Каністерапія як засіб альтернативного спілкування дітей з порушеннями пізнавальної діяльності. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 9 листопада 2023 р.* 2023. С. 304-307.

66. Трофименко Л.І. Діагностика та корекція загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку. Київ. Актуальна освіта. 2014. 72 с.

67. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення: програм.-метод. комплекс. Київ. Актуальна освіта. 2018. 103 с.

68. Шеремет М.К., Ревуцька О.В. Логопедія (корекційна робота при дислалії). Київ. Слово. 2009. 244 с.